

Romano džaniben – ňilaj 2006
Časopis romistických studií

Amaro pajtrin Romano džaniben avel avri paľikerindos
la Kulturakere Ministerstvoske andre Čechiko Republika.

Kado lil kerđilas anda kodo, hod' i Filozoficko fakulta andi Karloski univerzita
rodelas informaciiji paj Rrom taj kamelas te del le anglal ávere žejnenge.

Kadi keňva sas poťindi anda programo, savo kamel te vezetij e Rromen
andej lenge rromane sokáša. I Praha kado programo phuterdas ando berš 2006

Vaš kado numeros amen diňa love e organizacija Next Page.
Amen savore džene la ašaras, hoj kamel te hazdel opre the te barvaľarel
e romaňi čhib the e romaňi literatura.

O Next Page resel love khatar o Open Society Institute Peštate.

Anda peske louve das ame i nadacija Arbor Vitae

Tento časopis vychází díky finanční podpoře Ministerstva kultury České republiky.

Toto číslo je výstup z výzkumného záměru č. 206809
realizovaného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze

Publikace byla financována hlavním městem Prahou z Celoměstských programů
na podporu aktivit národnostních menšin a integrujících se cizinců na území hl. m. Prahy
pro rok 2006

Tato publikace vyšla v rámci projektu "Podpora vydávání v romštině" za laskavého přispění
nadace Next Page, financována organizací Open Society Institute v Budapešti.

Projekt je financován za finanční podpory Nadace Arbor Vitae

— Milena Hübschmannová – lingvistka

1. Úvodem

Ačkoli se Milena Hübschmannová (10. 6. 1933 – 8. 9. 2005), zakladatelka moderní československé romistiky, sama spíše zdráhala považovat za lingvistku v akademickém smyslu, měl romský jazyk v jejím přístupu k romistickým tématům centrální postavení. Československý komunistický režim, v němž Hübschmannová strávila většinu svého života, neměl po roce 1958 pro veřejné užívání romštiny, její výuku a výzkum – až na několik výjimek – místo. Z téhož důvodu, z jakého režim romštinu odmítal, z ní Hübschmannová učinila střed svého zájmu: chápala ji jako jeden z hlavních atributů kulturní a etnické svébytnosti Romů. Tam, kde komunistický režim viděl v užívání romštiny překážku své asimilační politiky vůči Romům, zdůrazňovala Hübschmannová naopak podstatnou roli tradičního etnického jazyka v probíhajícím procesu romské etnické emancipace. Hübschmannové kulturně-politická angažovanost v tomto duchu se nemohla neprojevit i v jejích odborných a zvláště popularizačních studiích o romštině.

Nekrology za Milenou Hübschmannovou (např. Elšík 2005, Friedman 2005) oprávněně zdůrazňují, že její angažovanost nikdy nebyla amatérská. V oblasti zkoumání jazyka vycházela z filologické erudice, kterou načerpala univerzitním studiem hindštiny, urdštiny a bengálštiny, a ze široké obeznámenosti s naší i zahraniční odbornou literaturou o romštině. Pravidelně se s příspěvky o romštině účastnila mezinárodních lingvistických konferencí a často spolupracovala s mezinárodně uznávanými lingvisty, které přivedla k zájmu o romštinu a od nichž se naopak inspirovala teoreticky. Několik sociolingvistických studií napsala spolu s česko-australským japanologem a uznávaným odborníkem na jazykové plánování (Hübschmannová & Neustupný 1996, Neustupný & Hübschmannová 2004) a několik typologicky a diachronně orientovaných prací s česko-kanadským specialistou na klasické indoevropské a semitské jazyky (Hübschmannová & Bubeník 1997, Bubeník & Hübschmannová 1998). Byla přizvána do mezinárodního autorského kolektivu připravujícího reprezentativní popularizační publikaci o romštině (Bakker *et al.* 2000). Hübschmannové jméno mělo vždy v mezinárodních odborných kruzích romistické lingvistiky ten nejlepší zvuk.

| M. Hübschmannová na Spiši, 1991 | foto Luba Končecová |

V oblasti romistické lingvistiky měla u nás Hübschmannová na koho navazovat. Mám-li jmenovat jen nejvýznamnější práce o české a slovenské romštině, bezpochyby nevynechám grammatiku původní české romštiny z pera katolického obrozence Antonína Jaroslava Puchmajera (1821); gramatický a lexikální popis romštiny západoslovenských Trenčianských Teplic od brněnského gymnaziálního profesora Rudolfa von Sowy (1887); nebo studii o strukturních vlivech jazykového kontaktu v různých

romských dialektch tehdejšího Československa od bohemisty Jiřího Lípy (1965). Hübschmannová tyto a další práce dobře znala, přišla však při zkoumání naší romštiny se zcela novými důrazy.

Soudě podle zaměření jejích publikací, neoslovily ji příliš tradiční discipliny lingvistické romistiky, jako je deskripce jednotlivých lokálních variet, dialektologie nebo historická rekonstrukce jazyka, ale svou pozornost naproti tomu zaměřila na oblasti, v nichž mohla, byť nepřímo, vložit svou lingvistickou erudici do služeb etnické emancipace Romů. Více než o prostou, „čistou“ deskripci, jí šlo o takovou lingvistiku, která by – zjednodušeně řečeno – podpořovala veřejné užívání romštiny. Tento obecný Hübschmannové cíl se projevil také ve volbě lingvistických disciplin, kterým se věnovala nejintenzivněji, totiž lexikografie, onomaziologie a teorie standardizace a jazykového plánování. Dříve než se pokusím o kritickou analýzu hlavních lexikografických, gramatických a sociolingvistických publikací Mileny Hübschmannové, věnuji jeden oddíl otázkám dialektologickým, zvláště s ohledem na nářeční zdroje Hübschmannové jazykových dat.

2. Romské dialekty

Vycházejíc hlavně z Lípovy (1965) klasifikace romských dialektů, měla Hübschmannová hlavní podíl na etablování a popularizaci poněkud matoucí nářeční terminologie, která je u nás dosud běžně replikována i v nelingvistickém romistickém diskurzu. Lípa na území bývalého Československa rozlišoval romské dialekty *československé*, *maďarské*, *rumunské* a *německé*. V souladu

se starší tradicí tedy jednotlivé nářeční skupiny označoval pomocí atributů, jež měly indikovat kulturní nebo historickou vazbu na určitou majoritní etnickou skupinu, její jazyk nebo teritorium, ačkoli samotné nářeční skupiny už – jak je v moderní romistické dialektologii běžné – vymezoval strukturně. Hübschmannová přejmenovala tzv. rumunské dialekty na *olašské* a tzv. německé na *sintské*, „etnickou“ terminologii však zachovala pro romštinu *slovenskou*, *maďarskou* a *českou* (tj. dialekt původních českých a moravských Romů).

Zásadní nevýhoda „etnické“ terminologie v dialektologii romštiny spočívá v tom, že je ze synchronního hlediska arbitrárně konvenční: jednoznačně neindikuje ani současné geografické rozšíření nářeční skupiny, ani hlavní kontaktní jazyk jejích variet, a navíc ne vždy odpovídá vlastnímu označení mluvčích sekundárními „etnickými“ atributy. Například tzv. slovenskou romštinou hovoří dnes i Romové v Česku, z nichž někteří se už označují jako *čeští* Romové (ve smyslu teritoriálním či občanském), a mluvčí tzv. maďarské romštiny nemusejí maďarštinu vůbec ovládat a mohou se považovat za Romy *slovenské* (na základě svého slovenského bilingvismu). Je třeba důrazně doporučit (srov. Elšík 2001), aby se pro strukturně vymezené nářeční skupiny romštiny používaly termíny „etnický“ neutrální – např. v mezinárodní romistice etablované Boretzkého (1999) termíny *severocentrální* dialekty pro tzv. slovenskou a českou romštinu a *jihocentrální* dialekty pro tzv. maďarskou romštinu – a aby terminologie „etnická“ byla používána jen deskriptivně, pro indikaci teritoria nebo primárního kontaktního jazyka. V diskusích s autorem této statě přijala Hübschmannová některé jeho argumenty a ve svých pozdních odborných publikacích (např. Elšík *et al.* 1998, Neustupný & Hübschmannová 2004) začala v dialektologických kontextech od „etnické“ terminologie ustupovat.

Téměř všechny Hübschmannové lingvistické publikace popisují, analyzují – a také standardizují – tzv. východoslovenskou romštinu, tj. severocentrální romské variety východního Slovenska. Důvod této volby je nasnadě: nejvíce mluvčích romštiny v rámci bývalého Československa žije právě na východním Slovensku a vzhledem k tomu, že východní Slovensko bylo po druhé světové válce jádrem romské emigrace do českých zemí, tvoří dnes mluvčí tzv. východoslovenské romštiny také zdaleka největší část mluvčích romštiny v Česku. První gramatiku jedné z východoslovenských variet romštiny publikoval v maďarštině rusínský filolog Jurij Ignatkov (Ihnátka 1877), jenž nějakou dobu působil jako učitel v spišské Levoči, další práci pak byla až Lípova (1963) učebnice romštiny popisující dialekt z okolí Humenného na severním Zemplíně. Hübschmannové popis východoslovenské romštiny měl geograficky mnohem širší základ, vycházel totiž ze znalosti a dokumentace romštiny nejen spišské a zemplínské, ale i šarišské a abovské.

Méně často a méně systematicky se Hübschmannová zabývala i dalšími romskými dialekty, nepřekračujíc při tom hranice bývalého Československa. Zdrojem pro její poznatky

o některých nářečích bylo často jen několik mluvčích z nemnoha lokalit. Problematickou se takto úzká databáze stává tehdy, jsou-li na jejím základě formulována zobecnění pro postulovanou nářeční skupinu či podskupinu. Hübschmannová například v rámci tzv. slovenské (tj. severocentrální) romštiny stavěla do protikladu k východoslovenské romštině tzv. romštinu západoslovenskou, kterou charakterizovala mj. absencí fonému /l/ či podobou interogativa *bar* místo *sar* „jak“ (Hübschmannová & Neustupný 1996: 92–94). Dnes víme, že tyto strukturální rysy nejsou vlastní zdaleka všem severocentrálním varietám západního Slovenska. Hübschmannové pojetí tzv. západoslovenské romštiny jako jasně vydělitelné nářeční skupiny je artefaktem jejich omezených zdrojů dat, toho, že vycházela převážně jen z idiolektu jednoho mluvčího původem ze záhorského Šaštína.

Na druhou stranu lze Hübschmannovou považovat za hlavní inspirátorku dialektologického výzkumu naší romštiny. V letech 1997–1998 se spolu s Hanou Šebkovou a autorem této stati podílela na extenzivní dokumentaci a analýze několika variet dosud téměř nepopsané jihocentrální (tzv. maďarské) romštiny, jejíž předběžné výsledky byly publikovány v komparativní a diachronně orientované dialektologické studii (Elšík *et al.* 1999).

3. Slovník

Snad nejdůležitější publikací Hübschmannové je rozsáhlý slovník východoslovenské romštiny, který spolu se dvěma svými někdejšími studentkami z pražské Jazykové školy, Hanou Šebkovou a Annou Žigovou, vydala pod názvem *Romsko-český a česko-romský kapesní slovník* (Hübschmannová *et al.* 1991, 1998). Slovník je výsledkem úmorné práce – autorky neměly ještě k dispozici moderní lexikografické technologie – od sedmdesátých let do roku 1984, vyjít však směl až po pádu komunistického režimu. Druhé vydání je pouhým přetiskem, do kterého se nepodařilo zařadit nashromážděné opravy a dodatky k vydání prvnímu (v romsko-české části např. omylem vypadly některé základní lexémy jako *sig* „brzy; rychle“). Slovník, jenž patří k nejrozsáhlejším a nejkvalitnějším lexikografickým zpracováním romštiny vůbec, sestává kromě úvodního aparátu a poměrně podrobného gramatického přehledu z části romsko-české (s. 19–292) a o něco delší části česko-romské (s. 293–610). Autorky se v pojetí slovníkových hesel inspirovaly hlavně slovníkem velšské romštiny od Johna Sampsona (1926). Podobně jako on uvádějí velké množství příkladů a idiomů, nejen pro ilustraci gramatického chování jednotlivých lexémů, ale také s cílem přiblížit kulturní aspekty romského lexika (Hübschmannová 1995d).

Při přípravě slovníku byly excerpovány nahrávky a záznamy z 97 lokálních romských variet východního Slovenska. Výčet lokalit lze nalézt v úvodní části slovníku (s. 11–12), jed-

notlivá slovníková hesla však takto podrobně oindexována nejsou. Jako regionální (zkratkou *reg.*) jsou podle autorek označeny ty lexémy, jež nejsou v rámci východoslovenské romštiny „obecně rozšířené“ (s. 9). Na toto vymezení však dialektologicky orientovaný uživatel slovníku bohužel nemůže příliš spoléhat. Např. lexém *antlagerinel* „pracovat jako pomocný dělník“ (s. 30), u kterého uvedená zkratka chybí, zcela jistě obecně rozšířený není. Na druhé straně např. spojka *že*, běžně nahrazující starší maďarskou přejímku *hoj* nejen u mluvčích v Česku, ale třeba i na Zemplíně, není ve slovníku vůbec uvedena.

| Slovensko, 1991 | foto Luba Končeková |

V gramatickém přehledu na konci slovníku (s. 611–651) jsou zmíněny a geograficky zařazeny některé výrazné mezinářeční gramatické odlišnosti v rámci východoslovenské romštiny, např. rozdíly v tvoření infinitivu (s. 628). Další důležité interdialektální varianty jsou však opomenuty, např. tvar spony 3. osoby minulého času (*e*)*bas*, který se jako jediná alternativa vyskytuje ve spišské romštině a, vedle tvaru *sas* uvedeného v přehledu, i v romštině západošarišské. V naprosté většině případů jsou pak interdialektální varianty prezentovány jako alternativy, bez jakéhokoli geografického zařazení. Převažující absence dialektologických údajů, upřednostňování určitých variant a opomíjení jiných přispívají k pojetí tzv. východoslovenské romštiny jako v zásadě jednotného dialektu. Uvedený přístup lze charakterizovat termínem *deskriptivní nivelizace*. Slovník přes svůj převážně deskriptivní charakter v tomto ohledu obahuje i zřetelnou složku preskriptivní.

Preskriptivní, potenciálně standardizační motivaci lze odhalit také v uvádění lexémů z jiných dialektů romštiny. Některé z jinonářečních výrazů jsou označeny hvězdičkou, výrazy charakteristické pro ostatní naše dialekty romštiny pak specifickými zkratkami, jež rozlišují tzv. západoslovenskou, maďarskou, českou a olašskou romštinu. V několika případech je jinonářeční výraz označen pouze jako regionální, což nesprávně implikuje, že jde o výraz existující i v některých varietách východoslovenské romštiny. Takto je určeno např. substantivum *Servos* „Slovák“ (s. 501) nebo adjektivum *erdavo* „ošklivý; zlobivý“ (s. 105), jež se však podle všech dostupných údajů vyskytují jen v dialektech jihocentrálních, v tzv. maďarské romštině. Mají zde navíc odlišnou podobu (*Servo*, nikoli neexistující *Servos), flexi (femininum

erdavi, nikoli *erdavo) nebo význam (uvedené adjektivum znamená „zlý; zlobivý“, ne však „ošklivý“).

Podobně nekonzistentní jsou autorky slovníku v případě umělých neologismů. Většinou jsou jako neologismy označeny, někdy však také ne. Např. lexémy *lekh* „článek“, *lekhavel* „psát“ a *lekhipeñ* „pravopis“ (s. 166) byly uměle vytvořeny na základě hindského kořenu *lekh-*, který do „mezinárodní“ intelektuální romštiny zavedl Marcel Cortiade (1986). Ve slovníku jsou však uvedeny bez jakéhokoli indexu, jako by šlo o prostředky původní a obecně rozšířené. Naprosto neuvěřitelné se zdá, že by byl výraz *Baro Than* „Indie, pravlast Romů“ (doslova „velké místo“, s. 42) v romštině archaismem, jak je ve slovníku označen, a nikoli recentním, ideologicky podmíněným neologismem. Nejsem si jist, zda uvedené příklady vypovídají pouze o občasně nepozornosti autorek, anebo zda je máme považovat za projev *skrytého* preskriptivismu. V každém případě však podobné nedůslednosti jinak výbornému slovníku ubírají na deskriptivní hodnotě.

Jen velmi okrajově se Hübschmannová ve své práci dotkla etymologických témat. V recenzi historického slovníku českého argotu z pera Jiřiny van Leeuwen-Turnovcové (1993) opravuje Hübschmannová (1994) doslova jen pod čarou, v poznámkách, pět autorčiných etymologií romských přejímek do češtiny. Jedna z oprav však sama musí být poopravena: české argotické *či* „nic“, které van Leeuwen-Turnovcová mylně považuje za přejímku citoslovce *čiča* „buď ticho“ z východoslovenské romštiny, není ani přejímkou zápornky *či* „ne“ z olšské romštiny, jak se domnívá Hübschmannová; skutečným zdrojem argotického výrazu je záporné zájmeno *či* „nic“ v sintštině a původní české romštině. Pochybovat lze také o etymologické souvislosti sloves *chandžol* „svědět, svrbět; škrábat se“ a *chandžarel* „škrábat, drbat“ se slovesem *chal* „jíst“ (Hübschmannová 1984: 64). Slibnou se naopak jeví originální Hübschmannové etymologie slovesa *l'džal*, *ledžal* apod. „odnést, odvést“ z imperativní kolokace *le džá* „vezmi jdi“ (Hübschmannová 1984: 48). Pro její potvrzení ji však bude potřeba konfrontovat s alternativní etymologií Boretzkého (2004: 213), jenž bere v úvahu tvary uvedeného slovesa ve všech zdokumentovaných dialektech romštiny.

4. Gramatické studie

Ačkoli Hübschmannová nikdy nenapsala rozsáhlou mluvnici romštiny, ucelenému gramatickému popisu se blíží poměrně podrobný přehled gramatiky tzv. východoslovenské romštiny v *Romsko-českém a česko-romském kapesním slovníku* (Hübschmannová *et al.* 1991, s. 611–651). Přehled sestává z úvodních poznámek k výslovnosti romských fonémů a jejich grafemice, z části,

v níž je popsána flexe deklinabilních slovních druhů, a z části o tvorbě pojmenování, jež se detailně věnuje onomaziologickým prostředkům v romštině. Hübschmannová dělí onomaziologické procesy do čtyř kategorií: vedle tradičně uváděné derivace a kompozice zde najdeme také oddíl o kolokaci a o tzv. sémantickém tvoření, jež zahrnuje slovnědruhovou konverzi i metaforický a metonymický rozvoj polysémie lexému. Jistě i v souvislosti s funkcí gramatického přehledu v rámci slovníku chybí samostatný oddíl věnovaný syntaxi. Ze syntaktických jevů jsou – v oddílu o flexi substantiv – zpracovány jen funkce substantivních pádů. O funkci předložek, spojek a dalších gramatických slov si čtenář udělá představu pouze z jejich lexikografického zpracování v samotném slovníku.

Onomaziologická část gramatického přehledu je téměř nezměněnou, byť kondenzovanou podobou jedné starší, anglicky psané studie (Hübschmannová 1984). Obě práce se omezují na kategorizovaný výčet onomaziologických operací, jejich ilustraci několika příklady a případné obecné poznámky k jejich produktivitě, nemohou však nahradit úplný popis onomaziologického systému s detaily o lexikální distribuci jednotlivých operací. Uváděny jsou i neologismy, operace, jež (aspoň prozatím) nemají oporu v širší řečové komunitě, např. odvozování sloves od násobných číslovek (*duvar* „dvakrát“ → *duvalar-* „vykat“). Důraz je kladen na „inherentní možnosti“ systému, nikoli na jeho exaktní deskripci se všemi lexikálními omezeními a formálními i sémantickými nepravidelnostmi. Uvedená metodologie velmi dobře koresponduje s obecným cílem Hübschmannové lingvistické politiky: deskripce má sloužit jako vzor a inspirace pro jazykovou praxi rodící se romské intelektuální elity. Centrální postavení onomaziologie mezi gramatickými zájmy Mileny Hübschmannové pak evidentně souvisí s uvědoměním si potřeb onomaziologického plánování u jazyka, jehož funkce se postupně rozšiřují, a tedy s jejími aktivitami v oblasti standardizace romštiny.

V době svého univerzitního působení se Hübschmannová intenzivněji věnovala valenční morfologii romského slovesa. Už v etnolingvistické studii o pojmu „učit se“ v romštině (Hübschmannová 1995c) zdůraznila rozdíl mezi deverbálními a deadjektivními mediopasivy, jež vyjadřují činnost samovolnou, např. *terňol* „mládnout“, a zvrtnými kauzativy a faktitivy, jež vyjadřují činnost záměrnou, např. *terňarel pes* „omlazovat se“. Derivační možnosti a historické zdroje a souvislosti romských mediopasiv jsou podrobněji rozvedeny ve společné studii Bubeník & Hübschmannová (1998), v níž autoři věnují pozornost také mezinářečným rozdílům v rámci centrálních dialektů romštiny. V tomtéž tandemu vznikla také práce o kauzativech v centrální romštině (Hübschmannová & Bubeník 1997), zdůrazňující rozdíl v míře jejich produktivity ve slovenské a v maďarské romštině, jež autoři správně přikládají odlišnému vlivu kontaktních jazyků. Za rozvedení stojí Hübschmannové a Bubeníkovy postřehy ohledně sémantické souvislosti mezi kauzativitou, intenzitou a iterativitou; srov. např. odlišný význam

derivace *čhivavel* („dát/nechat hodit“ vs. „házet, pohazovat“) v různých centrálních dialektch romštiny.

Hübschmannová byla také autorkou učebnice tzv. východoslovenské romštiny (Hübschmannová 1974), jejíž vydání v počátcích normalizace lze považovat za malý zázrak. Použitou gramatickou terminologií do značné míry navazovala na Lípovu (1963) příručku humenské romštiny, standardnímu učebnicovému formátu se však přiblížila více. Tradice praktických příruček romštiny, jejíž počátky u nás představuje Vymazalova (1900) učebnice původní české romštiny, vzniklá za výrazného přispění už zmiňovaného Rudolfa von Sowy, pak vrcholí prací dvou někdejších studentek Mileny Hübschmannové (Šebková & Žlnayová 1999). Ty se ve své učebnici i v méně dostupném gramatickém náčrtu tzv. slovenské romštiny (Šebková & Žlnayová 1998) v zásadě přidržují hübschmannovské koncepcie romské

gramatiky, obohacují ji však o přehlednější prezentaci a o větší důraz na zachycení mezinárodní variace.

5. Sociolingvistické studie

Milena Hübschmannová se téměř bez výhrad ztotožňovala s pozicemi komunitarianistického (etnického) multikulturalismu a jazykového pluralismu. Menšinový jazyk jako romština je podle ní „nejen nejdůležitější komunikační pojítka příslušníků minority, výrazový prostředek a uchovatel jejich kulturních hodnot, ale často i symbol její etnické identity“ (Hübschmannová 2000). Těžce proto nesla, že asimilační politika komunistického režimu přinášela své plody a stala se jednou z příčin jazykové asimilace značné části Romů u nás.

Tématu jazykové směny věnovala také jednu svou odbornou studii (Hübschmannová 1976), byť v ní – evidentně v důsledku autocenzury – chybí otevřená kritika státní jazykové politiky. Modifikovaná verze této studie později vyšla i v angličtině, ve speciálním romistickém čísle mezinárodního sociolingvistického časopisu (Hübschmannová 1979). Práce vychází z komparativního výzkumu v jedné romské osadě na Slovensku a ve dvou městských loka-

litách v Čechách. Dosud u nás zůstává jedinou empiricky podloženou analýzou jazykové směny od romštiny k majoritnímu jazyku.

Hübschmannová v práci rozlišila dva základní typy bilingvismu romských komunit: tradiční diglosii v prostředí tradičních romských sídlišť, kde romština plní všechny funkce při komunikaci v rámci etnické komunity; a „nový typ bilingvismu“ zvláště v městském prostředí, kde romština ztrácí svou pozici při vnitroetnické komunikaci na veřejnosti a/nebo u mladších generací. Nastínila několik faktorů relevantních pro jazykovou směnu, např. změny ve struktuře sociálních sítí, konkrétně nárůst mezietnických pracovních, školních a „ekologických“ kontaktů, nebo derogativní postoje příslušníků majority k romštině a jejich internalizaci samotnými Romy. Stručně zde věnovala pozornost také otázkám kompetence mluvčích romštiny v majoritním jazyce, včetně základní strukturální charakteristiky romského etnolektu češtiny. Výsledky jejího výzkumu naznačují, že ztráta kompetence v romštině není nutně kompenzována zvyšováním kompetence v „mainstreamové“ (neetnolektní) češtině. Některé z uvedených sociolingvistických otázek obsírněji pojednala ve výborně napsané popularizační práci o problémech mezikulturní komunikace mezi romskou a většinovou populací (Hübschmannová 1993a, 1995a).

Změna politického režimu v Československu v roce 1989 umožnila radikální vzednutí romského etnoemancipačního hnutí a s ním i nebyvalý rozmach veřejného užívání romštiny a rozšiřování jejích funkcí. Na pořad dne přišly, více než kdykoli předtím, otázky standardizace. Svůj teoretický přístup ke standardizaci romštiny charakterizovala Hübschmannová přívlastkem *postmoderní* (Hübschmannová & Neustupný 1996, Hübschmannová 2000). Standardizovat neteritoriální, silně diferencovaný menšinový jazyk bez delší literární tradice a bez určitého prestižního dialektu klasickým způsobem, skrze institucionální kodifikaci silně unifikované normy, považovala za nerealistické a málo užitečné předsevzetí. Jako realistickou viděla Hübschmannová v případě romštiny takovou standardizaci, kde hlavní roli namísto centralizované institucionální kodifikace hraje necentralizovaný, spontánní a postupný proces jazykového rozvoje a jeho plánování na různých komunikačních platformách (Hübschmannová 1995b). Například svou poslední lingvistickou studii (Neustupný & Hübschmannová 2004) věnovala analýze jazykového managementu na úrovni individuálních mluvených projevů, což je téma klasickým teoriím standardizace velmi vzdálené.

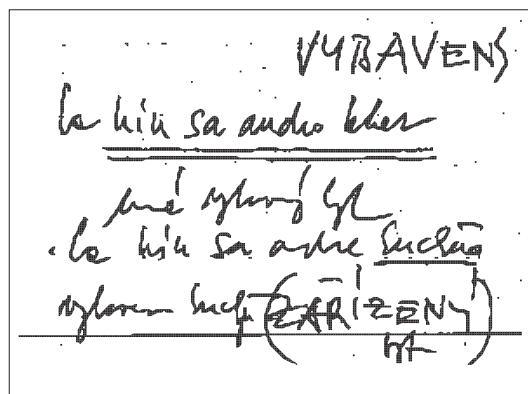
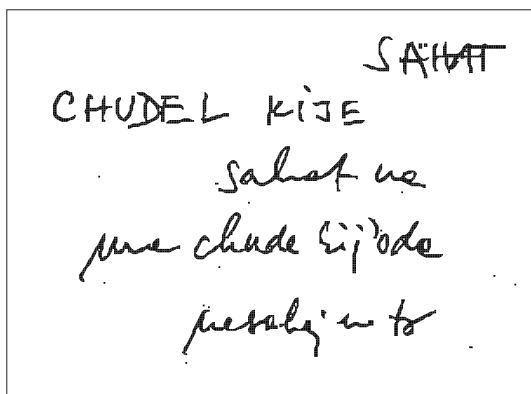
Hübschmannová upozorňovala na nebezpečí, které by pro srozumitelnost standardu širokému okruhu mluvčích – a tedy i pro jeho přijatelnost pro zamýšlené uživatele – představovalo vytvoření umělého, konstruovaného nadnářečního útvaru „zaplaveného neologismy“ (Hübschmannová 2000). V této souvislosti se také stavěla proti extrémně puristickým

pozicím při standardizaci (Hübschmannová & Neustupný 1996: 106). Aktivizace inherentního jazykového potenciálu nesmí podle Hübschmannové v neúnosné míře předstihovat schopnost mluvčích si na nové formy zvykat a učit se jim. Vytvářené neologismy musejí být v průběhu standardizace testovány jazykovou praxí, přičemž kritériem jejich úspěšnosti je v posledku vždy úzus.

Uvažovat o postupném vytvoření jednotného celoromského standardu má podle Hübschmannové smysl teprve tehdy, budou-li existovat rozvinuté a vitální regionální standardy se širokou skupinou uživatelů. Před symbolickou hodnotou celoromského standardu upřednostňovala aktuální praktické výhody standardů regionálních. Za doslovnou citaci stojí podle mého názoru následující výrok: „Nemůžeme čekat na vznik mezinárodního standardu romštiny, pokud nechceme riskovat, že mezitím romština zanikne“ (Hübschmannová & Neustupný 1996: 105; můj překlad). Absence široké komunikační platformy byla také hlavním Hübschmannové argumentem proti všeobecnému zavedení Cortiadeho „mezinárodního“ romského pravopisu, jenž byl v roce 1990 přijat delegáty 4. kongresu *Romské mezinárodní unie* a který se dosud – k nevoli mj. mnoha romských intelektuálů – používá v oficiálních romských publikacích např. v Rumunsku.

Hübschmannová důsledně zastávala *polycentrický*, resp. *pluricentrický* model jazykové standardizace, kdy se pro různé nářeční skupiny téhož jazyka vyvíjejí samostatné standardní útvary (Hübschmannová & Neustupný 1996). Pro Česko a Slovensko předpokládala postupný vznik přinejmenším tří standardů: jednoho pro tzv. slovenskou (severocentrální) romštinu, dalšího pro tzv. maďarskou (jihocentrální) romštinu a třetího pro romštinu olašskou. Zatímco naše olašská romština je z lexikálního i gramatického hlediska vnitřně velmi homogenní a zároveň značně odlišná od dialektů ostatních, otázka odlišných standardů pro romštinu severocentrální a jihocentrální by podle mého názoru měla ještě zůstat otevřená. Předem totiž vůbec není zřejmé, nakolik je dialektologické členění centrálních dialektů na základě vybraných strukturálních rysů (např. sufixu imperfekta *-as* vs. *-ahi*) relevantní pro standardizační procesy. Je pravděpodobné, že podstatnější překážkou pro společnou standardizaci centrálních dialektů se ukáže být hluboký vliv odlišných kontaktních jazyků hlavně v oblasti plnovýznamového i gramatického lexika, tj. že hranice mezi potenciálními standardy povede nikoli mezi dialektologicky definovanými skupinami, nýbrž mezi varietami slovanských a maďarských bilingvistů.

V duchu postmoderního přístupu k jazykové standardizaci prosazovala Hübschmannová pro romštinu *polyalternativní* normy, tedy normy, které připouštějí (a tím „vertikalizují“) dialektální („horizontální“) varianty v oblasti lexika, morfologie i hláskosloví. Argumentem pro to, že existence paralelních norem v rámci vznikajících psaných standardů nemusí být překážkou srozumitelnosti, jí byla běžná praxe mluvené semikomunikace v situacích kontaktu

| registrační kartičky | archiv Anny Žigové |

mezi mluvčími různých romských dialektů (Hübschmannová & Neustupný 1996: 103). Ačkoli se Hübschmannová – jakožto přední členka jazykovědné komise Svazu Cikánů-Romů – významnou měrou podílela na kodifikaci pravopisu tzv. slovenské romštiny v roce 1971 (srov. Hübschmannová 1993b), zůstala polyalternativnímu ideálu otevřená i v oblasti ortografie. Institutionalizovaný záznam norem, včetně norem ortografických, v zásadě vnímala jako referenční pomůcku pro uživatele, nikoli jako kodifikaci v přísném slova smyslu (Hübschmannová & Neustupný 1996: 105). Jak jsme měli možnost všimnout si při analýze deskriptivní nivelizace v některých Hübschmannové publikacích, měl její polyalternativní přístup v praxi své hranice, nic to však nemění na skutečnosti, že svou veřejnou propagací „tolerantní“ standardizace připravila – mám-li hodnotit – tu nejlepší půdu úspěšnému rozšiřování veřejných funkcí naší romštiny.

6. Lingvistický odkaz

Milena Hübschmannová byla fenomenální postavou světové romistiky a její význam pro romistiku československou, resp. českou lze jen těžko přecenit. Oslňovala a inspirovala širší svého odborného zájmu, a to i v oblasti zkoumání lingvistického. Za její stěžejní jazykovědné práce můžeme bezpochyby označit slovník tzv. východoslovenské romštiny a teoretické publikace zabývající se standardizací a jazykovým plánováním. Dnešní generace našich lingvisticky orientovaných romistů by se – ve stopách pozdějších Hübschmannové publikací – měla zaměřit zvláště na prohloubení strukturně-deskriptivních a dialektologických momentů při doku-

mentaci a analýze naší romštiny. Je také velmi potřeba navázat na Hübschmannové empirický výzkum romského bilingvismu, jazykové směny a dalších jevů z oblasti kontaktové lingvistiky a sociolingvistiky.

Některé nedostatky Hübschmannové lingvistických studií, které jsem zde v zájmu objektivitu považoval za nutné kriticky pojednat, jsou podle mého soudu zcela překryty obrovským pozitivním přínosem její práce pro vědu i pro romské novináře, spisovatele, učitele a další jazykové profesionály. Rád bych znovu zdůraznil, nakolik byly její lingvistické aktivity spjaté se sympatiemi a podporou, jež projevovala romskému etnoemancipačnímu hnutí, bez toho, aby tím byla kompromitována jejich odborná kvalita. Za hlavní odkaz Mileny Hübschmannové v oblasti zkoumání jazyka považuji skutečnost, že zájemcům o romštinu ukázala schůdnou cestu pro smysluplnou a oboustranně přínosnou spolupráci mezi odborníky a profesionálními i běžnými uživateli tohoto fascinujícího jazyka.

Bibliografie

- BAKKER, P. – HÜBSCHMANNOVÁ, M. – KALININ, V. – KENRICK, D. – KYUCHUKOV, H. – MATRAS, Y. – SORAVIA, G. *What is the Romani language?*. Hatfield: University of Herefordshire Press, 2000.
- BORETZKY, Norbert. Die Gliederung der Zentralen Dialekte und die Beziehungen zwischen Südlichen Zentralen Dialekten (Romungro) und Südbalkanischen Romani-Dialekten. In *Die Sprache der Roma. Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Ed. Dieter Halwachs, Florian Menz. Klagenfurt: Drava, 1999, s. 210–276.
- BORETZKY, N. – IGLA, B. *Kommentierter Dialektatlas des Romani*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2004.
- BUBENÍK, V. – HÜBSCHMANNOVÁ, M. Deriving inchoatives and mediopassives in Slovak and Hungarian Romani. *Grazer Linguistische Studien*. 1998, 50, s. 29–44.
- CORTIADE, Marcel. *Romani fonetika thaj lekhpa*. Titograd: Pobjeda, 1986.
- ELŠÍK, Viktor. Zemřela Milena Hübschmannová – Romka srdcem. *Literární noviny*. 2005, 2, 38.
- ELŠÍK, V. – HÜBSCHMANNOVÁ, M. – ŠEBKOVÁ, H. The Southern Central (*abi-imperfect*) Romani dialects of Slovakia and northern Hungary. In *Die Sprache der Roma. Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Ed. Dieter Halwachs, Florian Menz. Klagenfurt: Drava, 1999, s. 277–390.

- FRIEDMAN, Victor. Milena Hübschmannová. *Romani Studies* V, 2005, 15, 2, s. 197–200.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Základy romštiny*. Malé učebnice Nového Orientu. Praha: Academia, 1974.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. K jazykové situaci Romů v ČSSR (Sociolingvistický přehled). *Slovo a slovesnost*. 1976, 37, 4, s. 328–336.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Bilingualism among the Slovak Roms. *International Journal of Sociology of Language*. 1979, 5, 19, s. 33–49.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Nominalization in Slovak Romani. *Quaderni del Sicilorum Gymnasium*, Rassegna della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Catania. 1984, 14, s. 27–70.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 1993a¹, 1995a².
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Hlavné zásady rómskeho pravopisu. *Romano l'il nevo*. 1993b, 3, 88–99, s. 3–6.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Poznámky ke knize Jiřiny van Leeuwen-Turnovcové. *Romano džaniben*. 1994, 1, 3, s. 55–58.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Trial and error in written Romani on the pages of Romani periodicals. In *Romani in contact: the history, structure and sociology of a language*. Ed. Yaron Matras. Amsterdam: John Benjamins, 1995b, s. 189–205.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Pojem „učit se“ v romštině. *Romano džaniben*. 1995c, 2, 3, s. 35–40.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Lexikografické přístupy při tvorbě romských slovníků. In *Rómsky jazyk v Slovenskej republike*. Ed. Jozef Prokop. Bratislava: Štúdio -dd-, 1995d, s. 39–47.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Inspirace pro rozvoj romštiny. *Človek a spoločnosť: internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied* [online]. 2000, 3, 1. Dostupné z <<http://www.saske.sk/cas/1-2000/hubschmann.html>>.
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. – BUBENÍK, V. Causatives in Slovak and Hungarian Romani. In *The typology and dialectology of Romani*. Ed. Yaron Matras, Peter Bakker, Hristo Kyuchukov. Amsterdam: John Benjamins, 1997, s. 133–145.
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. – NEUSTUPNÝ, J. V. The Slovak-and-Czech dialect of Romani and its standardization. *International Journal of the Sociology of Language*. 1996, 120, s. 85–109.
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. – ŠEBKOVÁ, H. – ŽIGOVÁ, A. *Romsko-český a česko-romský kapesní slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství¹, Fortuna², 1991¹, 1998².

- IHNÁTKO, György. *Cigány nyelvten*. Losonc: Róth Simon, 1877.
- LÍPA, Jiří. *Příručka cikánštiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1963.
- LÍPA, Jiří. *Cikánština v jazykovém prostředí slovenském a českém: k otázkám starých a novějších složek v její gramatice a lexiku*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1965.
- NEUSTUPNÝ, J. – HÜBSCHMANNOVÁ, M. 'Terminological' processes in North-Central Romani. *Current Issues in Language Planning*. 2004, 5, 2, s. 83–108.
- PUCHMAYER, Anton J. *Románi Čib, das ist: Grammatik und Wörterbuch der Zigeuner Sprache, nebst einigen Fabeln in derselben. Dazu als Anhang die Hantýrka oder die Čechische Diebesprache*. Prag: Fürst-erzbischöflichen Buchdruckerey, 1821.
- ŠEBKOVÁ, H. – ŽLNAYOVÁ, E. *Nástin mluvnice slovenské romštiny (pro pedagogické účely)*. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 1998.
- ŠEBKOVÁ, H. – ŽLNAYOVÁ, E. *Romaňi čib. Učebnice slovenské romštiny*. Praha: Fortuna, 1999.
- VAN LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, Jiřina. *Historisches Argot und neuer Gefängnisslang in Böhmen. Teil 1: Wörterbuch*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1993.
- VON SOWA, Rudolf. *Die Mundart der slowakischen Zigeuner*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht's Verlag, 1887.
- VYMAZAL, František. *Cikánsky snadno a rychle*. Praha: Vaškovský, 1900.

SUMMARY

Milena Hübschmannová – Linguist

This article by Viktor Elšík discusses Milena Hübschmannová's activities as a linguist. He describes the various aspects of her linguistic knowledge and activities. He puts her work into the context of history and shows how she is influenced by and influences other linguists. He analyzes some of her works.

Although Milena Hübschmannová (10 June 1933 - 9 August 2004), founder of modern Czechoslovak Romani studies, hesitated to consider herself a linguist in the academic sense, the Romani language held the central position to her approach to Romani studies themes. After 1958, under the Czechoslovak Communist regime, there was little room for public use, teaching and research of the Romani language, but Hübschmannová considered it one of the main attributes of the cultural and ethnic uniqueness of Roma.

She was a regular contributor at international linguistic conferences and often collaborated with internationally recognized linguists. She wrote socio-linguistic studies with the Czech-Australian Japanologist, Jiří Neustupný, and typologically and diachronically oriented work with the Czech-Canadian specialist in classical Indo-European and Semitic languages, Vít Bubeník.

Perhaps her most important contribution in the Romani studies field of linguistics was her emphasis on Romani as a spoken language. She devoted herself most intensively to the lexicography, onomasiology and theory of standardization and linguistic planning.

Nearly all of Hübschmannová's linguistic publications describe, analyze – and also standardize – so-called eastern Slovak Romani, that is, the north-central Romani variety of eastern Slovakia. The reason for this choice is that most Romani speakers of the former Czechoslovakia lived in eastern Slovakia and because eastern Slovakia was the core of Romani emigration to the Czech lands after the Second World War, the overwhelming majority of speakers of so-called eastern Slovak Romani are in the Czech Republic. Hübschmannová produced an eastern Slovak text book taking into account not only Spiš and Zemplín but also Šariš and Abov dialects, whereas her predecessors' grammars were much more limited. Less often and less systematically, Hübschmannová dealt with other Romani dialects within the borders of the former Czechoslovakia.

Hübschmannová considered our Romani as her main inspiration for dialectological research. In 1997-98, she, Hana Šebková and the author of this article worked on extensive documentation and analyses of several varieties of nearly ignored south-central (so-called Hungarian) Romani; preliminary results were published in a comparative and diachronically oriented dialectological study (Elšík et al, 1999).

Perhaps Hübschmannová's most important publication is a comprehensive dictionary of eastern Slovak Romani, which she compiled along with two of her students at the Prague Language School, Hana Šebková and Anna Žigová, under the title of *Romani-Czech and Czech-Romani Pocket Dictionary* (Hübschmannová et al, 1991, 1998). Inspired by a dictionary of Welsh Romani by John Sampson (1926), they present many examples and idioms, not only as illustrations of the grammatical behavior of individual lexemes but also with the aim of approximating cultural aspects of Romani lexica.

Although Hübschmannová never wrote an extensive Romani grammar, in her *Romani-Czech and Czech-Romani Pocket Dictionary* there is a relatively detailed compendium of the grammar of eastern Slovak Romani. She

also authored a textbook of so-called eastern Slovak Romani, the publication of which, at the beginnings of “normalization” can be considered something of a miracle.

Milena Hübschmannová identified, almost without reservations, with the position of communitarian (ethnic) multiculturalism and linguistic pluralism. A minority language like Romani is, according to her, “not only the most important communication bond of members of a minority, a means of expression and preserver of their cultural value, but it is also a symbol of their ethnic identity” (Hübschmannová 2000). She therefore stood with difficulty the fact that the assimilation politics of the Communist regime bore fruit and became one of the causes of the linguistic assimilation of a considerable number of Roma in our land. The change of the political regime in Czechoslovakia in 1989 enabled a radical upheaval of the Romani ethno-emancipation movement and also, with it, an unprecedented upswing in the use of Romani and a broadening of its function. To the order of the day, more than ever before, came the question of standardization. She gave her theoretical approach to standardization of Romani the epithet *post-modern*. To consider a gradual creation of a single all-Romani standard made sense only if there existed a developed and vital regional standard with a wide group of users. “We cannot expect the creation of an international standard of Romani if we do not wish to risk that meanwhile Romani becomes extinct.”

In the spirit of the post-modern approach to linguistic standardization she advocated *polyalternative* norms for Romani, that is, norms that admit (“verticalize”) dialectical (“horizontal”) variants in the fields of lexis, morphology and phonetics. Although Hübschmannová, a leading member of the linguistic commission of the Gypsy-Romani Union, participated in the codification of spelling of so-called Slovak Romani in 1971, the polyalternative ideal remained open to her even in the field of spelling.

Milena Hübschmannová was a phenomenal figure in world Romani studies and her importance for Czechoslovak and/or Czech Romani studies cannot be overestimated.

Valerie Levy

— ...na začátku bylo slovo

Začínala jsem jako pojašený adolescent, obcházející s tužkou a sešitem v ruce lavičky v parku. Oslovovala jsem zde odpočívající romské páry s dotazem: „Jak se to řekne romsky...?“

Netušila jsem, že kdesi za horizontem deseti let, v té nejvýsošnější lingvistické společnosti, včele s Milenou Hübschmannovou a Hankou Šebkovou, budu pomáhat excerpovat výrazy z romských textů.

Kilogramy materiálů do písemné podoby převedených magnetofonových nahrávek z několikaletých sběrů začaly vydávat svá vzácná svědectví.

Dřevní začátky mého amatérského snažení však vůbec nepředjímalý možnost, že by toto naivně badatelské úsilí vykrytalizovalo do podoby úhledného růžového špalíku – kapesního slovníku – vydaného významným státním nakladatelstvím.

Privátně a bez ladu a skladu jsem vršila do usmolené písanky pochytaná slůvka. Jak výrazy nabývaly významu, zvolna se pospojovaly do vět, věty do sdělení svých mluvčích, pootevírala se mi dvířka do neznámého světa, tak blízkého a zároveň vzdáleného.

To byl vlastně prvotní popud naučit se romštině – zvědavost, ne natolik odlišná od pohutek Jiříka z pohádky Boženy Němcové. Potajmu ochutnal ždíbek sousta z připravované pochoutky pro krále, a porozuměl všem z říše živých.

Úžasná energie mládí a excelentní průvodce v osobě Mileny, která usměřňovala, vedla a pobízela, vyústila v téměř desetiletou spolupráci nad romsko-českým a česko-romským slovníkem, byť moje účast, coby neškoleného pomocníka, byla skromná.

V časech, kdy počítači zvícími velikosti garáže byly vybaveny jen ojediněle státní instituce, jsme plnily kartičkami s výpisky nesčetné krabice od bot. Škatule se následně kupily do stohů v Milenině předsíni. Na polepkách místo čísla obuvi písmena abecedy.

Každá z nás měla obdobný příruční „magacín“ doma, s tím, že jsme zpracovávaly Milenou přidělená hesla.

Jako vzor nám sloužil Trávníčkův *Slovník jazyka českého*. Vydání Slovanského nakladatelství z roku 1952.

Scházely jsme se podle potřeby střídavě i několikrát do měsíce. Vyměňovaly jsme si aktuálně dohotovený úsek slovníku a hodnotily úroveň odváděné práce.

Pracovní kulisy, kromě kupy papíru, tvořily realie domácnosti. V mém případě, včetně kolíčky s dítětem. Mimochodem, současné redakční schůzky Romano Džanibenu si tuto charakteristickou atmosféru dojemně uchovávají – akorát v kolíbce se houpá další generace.

S jistou mírou nadsázky lze proto konstatovat, že první vydání kapesního *Romsko-českého a česko-romského slovníku* v roce 1991 bylo rovněž svým způsobem inkunábule.

Na druhém, rozšířeném vydání se významně podílela i Edita Žlnayová. V roce 1998 jej vydalo nástupnické nakladatelství původního SPN, Fortuna.

Výše vylíčený model, obsahující v sobě obrovské pracovní vzepětí ruku v ruce s neutuchajícím nadšením, vykřesávajícím ze skromných začátků smysluplné dílo, byl Milenin patent.

Podněcovat, oheň předávat a udržovat, aby bez ustání plápolal, umí málo kdo, ale tahle schopnost byla Mileně vlastní.